

KS. JULIAN WOJTKOWSKI

Archiwa, Biblioteki
i Muzea Kościelne. Tom 9

FRAGMENT TRZECH ROMAŃSKICH RĘKOPISÓW
W OPRAWIE STARODRUKU MIEJSKIEJ I WOJEWÓDZKIEJ
BIBLIOTEKI PUBLICZNEJ W SZCZECINIE

W szczecińskich zbiorach starych druków znajduje się klocek, bez sygnatury, zawierający obecnie dwa stare druki z XVI w. Pierwszym z nich jest:

Gregorius Magnus: Exceptiones super Novum Testamentum. Paris 1516¹.

Incipit brzmi:

„Gregoriane exceptiones super nouum testamentum. | Incipit liber exce= | ptionum
ex opusculis beati | Gregorij super nouum testa= | mentum. De quattuor euan | gelistis:
et de domino saluato | re. et de omnibus electis per | quattuor animalia designa= | tis
in Ezechielis home= | lia secunda: tertia: et quarta. | Per sancta | quattuor animalia | que
Ezechieli pro | phete ostenduntur | in visione...”

Kolofon jest następujący:

„Expliciunt exceptiones ex opu= | sculis beati Gregorij pape super no | uum testa-
mentum. Impresse opera et im= | pensis magistri Bertholdi Rembolt pa= | risiensis.
In sole aureo vici diu Jacobi. | Anno domini. Millesimo quingentesi= | mo decimosexto.
Die. XV Januarij”.

Na treść druku składają się wyjaśnienia do 23 ksiąg Nowego Testamentu (nie są reprezentowane listy do Tytusa, do Filomena oraz list Judy i II list św. Jana), zaczerpnięte z różnych dzieł św. Grzegorza Wielkiego: Księga reguły pasterskiej, Wykład Księgi Joba, Homilie na Ewangelie, Dialogi, Homilie na proroka Ezechiela².

Współprawnny z powyższym druk drugi stanowi wtórą część księgi, lub raczej drugie z razem wydanych dzieł:

Iacobus Locher: Apologia contra poetarum acerrimum hostem Georgium Zingel theologum Ingolstadiensem. Accedit: Expurgatio rectoris et consilii almi et celebris gymnasii Ingolstadiensis pro Georgio Zingel ...[S. 1. et a. po 1500 r.]³.

¹ G. W. Panzer Annales typographici. Vol. 8 s. 837.

² Patrologiae cursus completus. [Ed.] J. P. Migne. Series Latina. T. 75—76. Parisiis 1849—1857. Cyt. P. L. Próbné porównanie tekstu z 1516 r. z wydaniem Migne'a wykazało nieznaczne tylko różnice.

³ Dokładny opis — K. Goedeke. Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung. 2 Aufl. Bd 1. Dresden 1884 s. 429, poz. 19. Ponadto zob. J. G. Graesse: Trésor de livres rares. T. 4. Milano 1950 s. 243. F Ritter. Catalogue des incunables et livres du XVI-e siècle de la Bibliothèque Municipale de Strasbourg. Strasbourg 1948 poz. 1387. — Za zidentyfikowanie obu druków na podstawie incipitów oraz informacje bibliograficzne składam uprzejme podziękowanie Bibliotece Narodowej w Warszawie.

Incipit brzmi:

„Expurgatio Rectoris et consilij almi ac celebris | gymnasij Ingolstadiensis pro domino Georgio Zingel sacre theologie magistro Ordinario et vicecancellario in eodem gymnasio Necnon inclite Eystetensis ecclesie Canonico. | contra inuectiuam sub velamine apologie a Jacobo Locher philomou | so impie et iniuste confictam.“ [Rycina przedstawiająca Zwiastowanie]. K. 2: „Rector et consilium in alma et celebri vniuersitate Ingolstadiensi omnibus per vniuersum terrarum orbem studiosis felicitatem Et bene sapere. | Si vnquam tempus fuit humanissimi doctissimique viri. | Quo in defendendis bonis et innocentibus viris veterem grecorum morem et latinorum prope nouum repeteremus. Id certe | hac misera tempestate faciendum esse videtur.“

Egzemplarz zdefektowany nie zawiera eksplicitu. — Treść druku stanowi ogniwo w polemice toczącej się na początku XVI stulecia między Jakubem Locherem a Jerzym Zinglem. Ten ostatni był profesorem teologii na założonym w 1472 r. uniwersytecie w Ingolsztacie i dla swej uczoności, rzetelności zawodowej i wzorowego życia piastował wysokie godności akademickie i kościelne, będąc wicekanclerzem uniwersytetu i kanonikiem kapituły w Eychstaett. Miał już siedemdziesiąt lat, gdy w r. 1498, po odejściu Konrada Celtesa z Ingolsztatu do Krakowa, stanowisko *lector* in *poesi* otrzymał Locher (1471—1528), podobnie jak poprzednik zapalony humanista. Uwielbienie jakie Locher żywił i w studentach zaszczepiał dla starożytności klasycznej oraz poetów pogańskich, następnie zaś ataki na metody scholastyczne, zraziły do niego Zingla. W następstwie tego Locher został usunięty z ingolsztackiej wszechnicy. Nie dał jednak za wygraną i bezpośrednio po habilitacji we Fryburgu ogłosił *Apologię*, będącą w rzeczy samej pamfletem robiącym z Zingla szkaradę z piekła rodem. — Zingel w r. 1505 wniósł zażalenie do senatu uniwersytetu w Ingolsztacie. Ten ujął się za nim ogłaszając jego obronę, czyli tzw. *Expurgatio*, którą właśnie omawiamy. Locher nie pozostał dłużny. Poza odpowiedzią udzieloną wprost, po powrocie w r. 1506 na tenże uniwersytet ogłosił swój główny atak na scholastykę pod tyt.: *Vitiosa sterilis mulae ad musam roscida lepiditate praeditam comparatio*, nie wymieniając wprawdzie z imienia Zingla, ale niewątpliwie przede wszystkim w niego mierząc⁴.

W obecnej chwili tylko te dwa druki znajdują się w klocku. Że jednak dawniej było ich więcej, wnioskować można z wyglądu oprawy, której opis, dostosowany do postulatów prof. dra A. Birkenmajera⁵, ujmuje najpierw uformowanie bloku książkowego, następnie okładki i sposób połączenia ich z blokiem, wreszcie samą dekorację okładek.

Blok składa się z 19 arkuszy formatu ósemki. Przedostatni z nich jest niepełny, liczy 6 kart. Arkusze szyte są niemi lnianymi bez falców, trzema ścięgami. Związki ze sznurka konopnego w liczbie czberech. Górny i dolny pojedyncze, dwa środkowe podwójne. Karty przybyszowe zaginęły, z tylnej zachował się brzeg szerokości 10 mm. Wyklejki z rękopisów pergaminowych. Obcięcie proste, takż profil. Wymiary: 20×14—14,5 cm. Kapitałek brak.

Okładki wykonane są z kart rękopisów pergaminowych. Między okładziną a wyklejkę wlepione są rozczesane związki. Okładziny od strony wewnętrznej łączą ze sobą podobnie wklejone paski pergaminowe (niezapisane) w liczbie trzech, biegnące między związkami. Od zewnątrz wiąże okładziny skóra świńska, pokry-

⁴ Por. Allgemeine deutsche Biographie. Bd 19. Leipzig 1884 s. 60—61. — Za informację o sporze ingolsztackim składam serdeczne podziękowanie Ojcu swemu, prof. dr Andrzejowi Wojtkowskiemu.

⁵ A. Birkenmajer: W sprawie rejestracji i katalogowania opraw zabytkowych. W. *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Wrocław 1951 s. 116—117.

wającą grzbiet i połowę okładzin. Jest ona założona do środka jedynie na grzbiecie. Do okładzin przylega mocno przyklejona. — Grzbiet wskazuje, że w skład klocka wchodziła większa ilość druków, niż dochowana obecnie, skoro pierwotna szerokość grzbietu wynosiła ok. 4 cm, obecna zaś 2,5 cm. Tylne okładka odcięta ostrym narzędziem w odległości ok. 2,5 cm od grzbietu.

Ornament na zachowanej części okładki przedstawia się następująco: metodą ślepego wytłoku pas skóry, pokrywającej przygrzbietową połowę okładki, podzielony jest na trzy prostokątne pola liniami poprzecznymi. Całość także jest obramowana potrójnymi liniami. Poszczególne pola podzielone wzdłuż przekątnych takimiz liniami. Na każdym z powstałych w ten sposób 12 trójkątów wyciśnięta jest na ślepo drobna rozetka; takie rozetki widnieją również na narożach trójkątów (z wyjątkiem jednego). Okładzina tylna, jak można sądzić z zachowanego fragmentu, była identycznie ozdobiona. — Grzbiet także ozdobiony jest ślepym wytłaczaniem. Garby osłaniające zwięzy zaakcentowane są potrójnymi liniami, podobnie górna i dolna krawędź. Trzy pola prostokątne między garbami podzielone są pojedynczą linią wzdłuż przekątnych. — U dołu grzbietu widnieją wypisane atramentem litery „PP”, zapewne skrót: *Patrum...* Reszta oznaczenia, prawdopodobnie właściciela — zakonu, została przypadkiem czy też umyślnie zatarta.

Oprawa, jak wynika z opisu, jest typowa dla książek klasztornych o mniejszym znaczeniu⁶. Wyróżnia się tylko ornamentacją grzbietu, na ogół nie spotykaną w takich oprawach. Użycie do oprawy białej świńskiej skóry wskazuje na warsztat niemiecki, skoro w Polsce wieku XVI oprawiano książki jeszcze w brunatną skórę cielęcą⁷. Cóż więc da się wywnioskować z tej ubogiej, lecz starannie wykonanej i bardzo doskonałej w proporcjach ornamentacją przyozdobionej oprawy? — W oparciu o zasadę E. Ph. Goldschmidt'a⁸, przytaczaną przez A. Birkenmajera⁹, że „oprawa nie była rzeczą drukarza czy nakładcy, lecz (prawie) wyłącznie rzeczą końcowego nabywcy i właściciela danej książki”, wolno przypuszczać, iż klocek został zestawiony i oprawiony w Niemczech, w środowisku klasztornym. Może w klasztorze franciszkanów w Ingolsztacie, istniejącym od XIV w., na co wskazywałaby też nota proveniencyjna na obecnej pierwszej karcie.

Analiza kart pergaminowych, wykorzystanych do wykonania okładek, skłania do dokładniejszego ich scharakteryzowania. Przy oprawie użyto bowiem fragmentów trzech różnych romańskich rękopisów: mszału, homiliarza i biblii. Każdemu z nich wypadnie poświęcić nieco uwagi, w porządku chronologicznym — od najstarszego do najmłodszego.

*

Najstarszym, według wybitnych naszych specjalistów¹⁰, jest fragment liturgii mszalnej, pochodzący jeszcze z XI w. Znajduje się on w przedniej okładzinie od strony zewnętrznej, zapisany na niemieckim pergaminie, inkaustem

⁶ Por. J. Grycz: *Z dziejów i techniki książki*. Wrocław 1951 s. 133 n.

⁷ Tamże s. 137.

⁸ E. Ph. Goldschmidt: *Prinzipien zur Lokalisierung und Datierung alter Einbände*. *Jahrbuch der Einbandkunst*. 2: 1928 s. 3—13.

⁹ Art. cyt. s. 111.

¹⁰ Ekspertyzę na podstawie fotokopii w kwietniu 1956 r. wykonali: doc. dr Zofia Kozłowska-Budkowa z Uniwersytetu Jagiellońskiego („nie później niż z XII wieku“) i doc. dr Jerzy Zathy z Biblioteki Jagiellońskiej („XI wiek“), za co na tym miejscu raz jeszcze uprzejmie dziękuję.

czarnym i czerwonym. Poobcinany ze wszystkich stron, a z prawego brzegu silnie podklejony pod krawędź grzbietu, pozwala na odczytanie następujących wyrazów, bądź ich części:

- 1 otestates aduersarioru
nis securitate constitua
[neumy bez układu linowego]
in cruce domini nostri ie
nobis domine deus noster. ut quos sancte
5 nuentione eius quoque perf
[tekst nieczytelny, wpisany rubrem, zatarty]
S TVI FLORIANI nos quaesumus
iosa commendet. ut quod nostr
s praecibus consequamur. per
10 martyr florianus quaesumus domine
domine meritam in praesenti festi
augmentum uirtutum
lendor sanctorum omnium quaesumus
sancti floriani martyrium cor
15 s tuis. in hac celebritat
d exemplis eius et meri
ONSPICIS
os undique mala nostra per
1 iohannis apostoli tui interces

Są to urywki modlitw mszalnych na trzy uroczystości: Znalezienia Krzyża świętego (3 maja), św. Floriana Męczennika (4 maja) i św. Jana Apostoła przed Bramą Latyńską (6 maja). Wszystkie te uroczystości występują w najstarszych kalendarzach liturgicznych ziem polskich, a mianowicie w *Kodeksie Gertrudy* z XI w., *Sakramentarium Tynieckim* z XI w. i w *Missale Antiquissimum* kapituły gnieźnieńskiej z XI/XII w.¹¹

W szczególności wiersze 1—2 stanowią urywek sekrety, wiersz 3 wariant prefacji, natomiast wiersze 4—5 fragment komplendy na uroczystość Znalezienia Krzyża św. Sekretem udało się zrekonstruować na podstawie tekstu niemal identycznego w *Sakramentarium Tynieckim*¹². Brzmiała ona następująco:

„[Sacrifitium domine quod immolamus placatus intende ut ab omni nos exuat bellorum nequitia per uexilum sancte crucis filii tui ad conterendas p]otestates aduersarioru[m nos in tua protectio]nis securitate constitua[et per]“

Uzupełnienia zamknięte są w nawiasach prostych. Brak spójnika *et* między wyrazami *potestates* i *aduersariorum* skłania do opuszczenia zależnego odeń wyrazu *insidias*, występującego w wersji tynieckiej zaraz po rzeczowniku *aduersariorum*. Komplendy na razie nie udało się uzupełnić, ani na podstawie *Sakramentaria Tynieckiego*, ani na podstawie liturgii współczesnej.

Wiersz 6 był zapewne tytułem następującego po nim święta Floriana Męczennika, gdyż wiersze 7—9 są urywkiem oracji, wiersze 10—12 sekrety, a wiersze 13—16 komplendy ku czci tego Męczennika. Orację można zrekonstruować na podstawie analogicznej kolekty ku czci św. Prejekta Biskupa Męczennika (25 stycznia) w *Sakramentarium Fuldańskim*¹³:

¹¹ Chronologia polska. Praca zespołowa pod red. B. Włodarskiego. Warszawa 1957 s. 201—217. *Sakramentarium Tynieckie* nie ma w kalendarzu uroczystości św. Jana przed Bramą Latyńską, ma jednak na właściwym miejscu własne modlitwy na to święto.

¹² *Sakramentarium Tinecense*. Rps z XI w. (Bibl. Narodowa) s. 168—169.

¹³ *Sakramentarium Fuldense saeculi X*. Codex theol. 231 der K. Universitätsbibliothek zu Göttingen. Hrsg. von G. Richter und A. Schönfelder. Fulda 1912 s. 23 nr 185.

„[MARTYRI]S TVI FLORIANI nos quaesumus [interuentio glor]iosa commendet. ut quod nostr[is] actibus non meremur eius praecibus consequamur. per“

Sekrety i komplendy nie dało się zrekonstruować ani na podstawie dostępnych źródeł historyczno-liturgicznych, ani patronałów diecezjalnych, tak mszału jak brewiarza¹⁴. Średniowieczny kult liturgiczny św. Floriana w Polsce ograniczał się przed reformą kardynała Zbigniewa Oleśnickiego do samej tylko oracji. Po reformie przybyły jeszcze dwie własne modlitwy: sekreta i komplenda. Jednak żadna z tych modlitw nie jest tożsama z omawianymi, jak łatwo można stwierdzić w tekstach, przytoczonych niżej dla porównania¹⁵:

„Deus, qui nos annua beati Floriani martyris tui gloriosae passionis sollemnitate laetificas, solita pietatis tuae largitate concede benignius, ut cuius famosum victoriae triumphum pio amore veneramur in terris, societatis eius laetitiam adipisci, te largiente, mereamur in coelis“.

„Hanc in conspectu gloriae magnitudinis tuae oblationis hostiam quaesumus Domine, pater omnipotens, beati Floriani martyris tui digna commendet oratio, qui sacro caritatis tuae devictus amore propriam suae carnis hostiam in odore suavitatis tibi obtulit vivam“.

„Sancta nos, quae sumpsimus, sacramenta coelestis vitae et ab hostium callido confluentium tueantur incursu, et sancto Floriano intercedente animarum nobis remedia salutis conferant sempiterna“.

Wielostronna niezależność fragmentów liturgii św. Floriana od wzorów skądinąd znanych upoważnia do sądu o dużym stopniu ich oryginalności.

Trzy ostatnie wiersze odczytanego fragmentu: 17—19 zawierają urywek oracji na święto Jana Apostoła przed Bramą Łatyńską. Rekonstrukcję całości umożliwia *Sakramentarz Tyniecki*¹⁶, a i obecna liturgia nieznacznie tylko odbiega, dodając po słowie Apostoli dalsze określenie: *et Evangelistae*:

„[DEVS QVI C]ONSPICIS [quia] nos undique mala nostra per[turbant] praesta quaesumus ut beati] iohannis apostoli tui interces[sio] gloriosa nos protegat. per“

Dalszy ciąg tekstu, niestety, całkowicie zaginął.

*

Drugim chronologicznie jest fragment homiliarza, pochodzący również z XI w.¹⁷ Stanowił on wyklejkę tylnej okładziny i wraz z nią utracił większą część przez odcięcie. Zachował się jedynie skrawek niemieckiego pergaminu, zapisany czarnym i czerwonym inkaustem w języku łacińskim. Jedyne inicjał wyciągnięty został czerwoną farbą. Treść jest następująca:

Recto:

„qui ab initio mecum estis. Omelia uenerabilis bede presbyteri. de eadem. lectione. Ex multis sancti euangelii locis inuenimus. quia discipuli

(*Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und der Diözese Fulda* 9). — Za wskazanie dziękuję doc. dr J. Zetheyowi.

¹⁴ Za kwerendę we współczesnych patronałach polskich i zagranicznych składam serdeczne podziękowanie ks. prof. dr Stanisławowi Zdanowiczowi z Olsztyna.

¹⁵ K. Dobrowolski: *Dzieje kultu św. Floriana w Polsce do połowy XVI w.* Warszawa 1923 s. 75, 114.

¹⁶ Por. przyp. 12 (s. 169).

¹⁷ Za ekspertyzę fotokopii oraz ustalenie wieku urywków homiliarza i biblii składam niniejszym podziękowanie doc. drowi J. Zatheyowi.

ante aduentum sancti spiritus minus capaces erant ad intellegenda archana diuine sublimitatis. minus fortes ad tolleranda aduersa humane prauitatis. Sed eis adueniente spiritu cum augmento diuine agnitio"

Verso:

„re uirgines usque ad effusionem sui sanguinis decertarunt. Hec fides demonia eiecit. egritudines depulit. mortuos suscitauit. Unde"

W urywku *recto* najpierw występuje koniec wiersza Jo XV, 27 a następnie czerwonym inkaustem wpisany tytuł (oddany tu drukiem rozstrzelonym) zapowiada homilię Czcigodnego Bedy, dotyczącą czytanej Ewangelii. Tekst ten znajduje się w *Patrologii Łacińskiej* Migne'a w pismach św. Leona Wielkiego, Czcigodnego Bedy i Rabana Maura¹⁸ — w dwu ostatnich wypadkach jako homilia na niedzielę w oktawie Wniebowstąpienia Pańskiego. Porównanie rękopisu z dziełami Czcigodnego Bedy w wydaniu Migne'a pozwoliło na ustalenie dwu odmianek tekstowych, nie posiadających większego znaczenia¹⁹. — Urywka homilii występującego na stronie *verso* nie udało się zidentyfikować. Nie należy on do homilii ze strony *recto*. Nie jest także częścią homilii bezpośrednio sąsiadujących: Wniebowstąpienia i Wigilii Zesłania Ducha świętego, przynajmniej w najbardziej rozpowszechnionym w średniowieczu *Homiliarzu Pawła Diakona* z VIII w.²⁰, który zamieszcza homilię ze strony *recto* jako niedzielą wśród oktawy Wniebowstąpienia.

*

Ostatnim i najmłodszym jest fragment biblii z XII w., mieszczący się na pergaminie wyprawy niemieckiej, stanowiącym wyklejkę przedniej okładki. Urywek jest uszkodzony przez oddarcie prawego dolnego narożnika z dużą częścią marginesu. Pisany w jedną wąską kolumnę, o dużych odstępach między wierszami i obszernych marginesach ze wszystkich stron, przeznaczonych na głosę interlinearną i marginalną. Tekst zasadniczy pochodzi od jednej ręki; wydaje się, że glosatura także. Ścisłejsze ustalenie jednak wymagałoby specjalnego studium, ze względu na różny rozmiar pisma i niejednakowy stan zachowania. Tekst główny brzmi:

„in his plagis. neque penitentiam egerunt de operibus manuum suarum. ut non adorent demonia. et simulacra aurea et argentea et erea et lapidea et lignea. que neque uidere possunt. neque audire. neque ambulare. neque egerunt penitentiam ab homicidiis suis. neque aueneficis suis neque a fornicatione sua neque a furtis. Et uidi alterum angelum fortem descendentem de celo amictum nube. et iris in capite eius. et facies eius ut sol. et pedes eius tamquam columna ignis. Et habebat in manu sua libellum apertum. et posuit pedem suum dexterum super mare. sinistrum super autem terram. Et clamauit uoce magna quem ad modum. cum leo ru"

¹⁸ PL 54, 500 n.. Appendix ad primam partem operum S. Leonis Magni. Sermones S. Leoni Magno attributi, Sermo XII de Sanctissima Trinitate. — PL 94, 181; Bedae Venerabilis operum pars III, paraenetica, sectio I, Homiliae, liber II — Homiliae genuinae; Homilia X in Dominica post Ascensionem Domini, Jo XV. — PL 110, 237; B. Rabani Mauri, archiepiscopi Moguntini operum pars II, Homilia XLIX in eodem festo (Dominica post Ascensionem Domini). — Za wskazówki i pomoc w ustaleniu powyższych danych uprzejmie dziękuję doc. drowi J. Zathyowi.

¹⁹ „Spiritus Sancti“ zamiast „Sancti Spiritus“; „cognitionis“ zamiast „agnitionis“.

²⁰ *Homiliarium doctorum a Paulo Diacono collectus*. Przejrzane zostało wydanie: Nürnberg, Antonius Koberger, 30 IX 1494, 4°. H* 8792.

²¹ „adorent“ zamiast „adorarent“, „neque egerunt“ zamiast „et non egerunt“, „a furtis“ zamiast „a furtis suis“, „alterum angelum“ zamiast „alium angelum“, „eius ut sol“ zamiast „eius erat ut sol“, „columna“ zamiast „columnae“, „super autem terram“ zamiast „autem

Jest to więc, pomijając warianty względem tekstu *Wulgaty*²¹, wyjątek *Apokalipsy* IX, 20—21 i X, 1—3a, oczywiście jeszcze bez podziału na rozdziały i wiersze, wprowadzonego przez kard. Stefana Langtona († 1228). Głosatura międzywierszowa i marginesowa jest dużo bogatsza i różna od najpopularniejszej w średniowieczu „głosy zwyczajnej Walafrida Strabona i międzywierszowej Anzelma z Laon”²². Może więc, dla swej dawności i oryginalności, zasłużyć na zainteresowanie specjalistów.

Na zakończenie trzeba jeszcze zaznaczyć, że przy doskonalszej metodzie badania oprawy, można by z fragmentów mszału i biblii więcej się dowiedzieć, a mianowicie przy umiejętnym ich rozdzieleniu, bez szkody dla pisma i okładki.

super terram”. — Wulgata w wydaniu: A. Gramatica, *Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatum Clementinam nova editio*, Typis Polyglottis Vaticanis 1951.

²² Przy porównaniu wykorzystana została Biblia latina cum glossa ordinaria Walafridi Strabonis aliorumque et interlineari Anselmi Laudunensis. [Strassburg, Adolphus Rusch pro Antonio Koberger, paulo post 23 IX 1481]. 2°. GW 4282. Bibl. Jagiellońska mc. 1501.